

De la rereguarda de l'Ebre a l'ocupació de Catalunya. La Guerra Civil als pobles de Montsant (1)

SALVADOR PALOMAR¹

En les nostres recerques sobre la memòria de les persones, iniciada fa prop de quatre dècades, la darrera Guerra Civil hi ha estat present sempre, ja fos com una fita —per a unes generacions la història recordada es dividia en un abans i un després de la guerra— o com un període al qual sovint retornava el record, tot parlant de temes ben diversos. En relació a aquesta guerra, hem treballat sobre els bombardeigs sobre la ciutat de Reus i la construcció de refugis i, amb altres membres del Centre de Documentació sobre el Patrimoni i la Memòria - Carrutxa, fa uns anys ens vam engrescar en un programa concret per aplegar testimonis sobre el pas del front pels pobles de la serra de Montsant.²

El projecte d'acabar fent un llibre amb tot el material aplegat —que algun cop s'ha arribat a anunciar— és vigent, però també és cert que el temps és limitat i, a més, les recerques que en els últims anys han sovintejat, a partir de la consulta d'arxius militars i altres fonts documentals, han aportat dades valuoses per a copsar el context en què es generen els records dels nostres informants.

Enguany, quan fa vuitanta anys dels fets, volem, però, apropar-nos a la Guerra Civil als pobles de Montsant entre l'estiu de 1938 i els primers dies de 1939. Ho fem en el context d'una comarca que ha estat estudiada, sobretot, per esdevenir rereguarda de la batalla de l'Ebre, amb una considerable presència de membres de les Brigades Internacionals.³ Interessats en les vivències de la població en una situació tan excepcional com és una guerra, aquest article és dedicat, sobretot, a parlar dels bombardeigs —alguns poc coneguts— que van patir diverses poblacions prioratines.

¹ Amb la col·laboració d'Ezequiel Gort.

² Aquest treball és el resultat en part d'una recerca sobre la Guerra Civil al Priorat —en especial sobre els pobles de Montsant— que va comptar amb l'ajut del Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, el 2008, amb la participació de Montserrat Flores, Montsant Fonts, Montse Solà, Pili Crivillé i Ferran Sugranyes, del Centre de Documentació del Patrimoni i la Memòria - Carrutxa.

³ En aquest sentit, cal destacar el treball realitzat per la historiadora anglesa Angela Jackson i les activitats impulsades per l'associació «No Jubilem la Memòria».

En propers treballs caldrà apropar-nos a la relació entre la població i els soldats, la seqüència cronològica dels combats, les baixes militars o l'ocupació dels pobles.

La Guerra Civil espanyola fou la primera guerra europea en què s'emprà, a bastament, l'aviació per a bombardejar la població no combatent. Pocs anys abans l'exèrcit espanyol havia emprat els avions per atacar poblacions marroquines en el curs de la guerra del Rif, entre 1920 i 1926. Efectivament, més enllà de la destrucció d'objectius estrictament militars —indústries de guerra, nusos de comunicacions o indrets de concentració de tropes—, la finalitat dels bombardeigs des de l'aire fou sembrar el terror entre una població que, impotent, assistia a la destrucció de béns i a la pèrdua de vides, amagant-se en refugis antiaeris construïts als mateixos nuclis urbans o disseminant-se pel terme. S'encetà, malauradament, un nou concepte de guerra que s'ha volgut anomenar «guerra total».

Si per als habitants d'algunes ciutats els bombardeigs des de l'aire foren un malson constant que durà mesos —en el cas de Reus, des de la tardor de 1937 fins al gener de 1939— i que motivà la construcció d'infraestructures de defensa passiva, per als dels pobles petits de muntanya els atacs aeris tingueren com a conseqüència immediata que la gent cerqués refugi fora vila, amb l'afany d'allunyar-se dels llocs on el perill semblava més evident. A moltes persones dels pobles de Montsant, el pas del front de guerra les agafà malvivint en masos, barraques de tros o balmes.

En síntesi, podem dir que el Priorat va patir dues campanyes de bombardeigs: la primera, durant la batalla de l'Ebre, que afectà sobretot poblacions com Falset o Marçà; la segona, en el transcurs de l'ocupació de Catalunya, on destaca la intensitat dels atacs sobre la vall d'Ulldemolins. La presència d'avions de combat sobre el cel del pobles del Priorat fou, però, constant durant bona part de la guerra.

L'estiu de 1938: s'apropa la tempesta

L'estiu de 1938 suposà, per a moltes persones del Priorat, l'esclat d'una inacabable tempesta a l'horitzó. Per a moltes persones grans, el reord d'infectants de la batalla era una tempesta interminable de trons i llamps —en realitat, esclats d'obusos i bombes de l'aviació— que va durar més de tres mesos.⁴ Per a altres persones, el record fou el de la por o el de l'angoixa: por d'aquells que van ser a punt de ser cridats per anar cap a la mort sense haver experimentat la vida; angoixa pels que eren al front o per la pèrdua de familiars dels quals mai han pogut saber on van morir exactament.

Des de la darrereria de 1937 i la primera meitat de 1938 el nombre de bombardeigs, particularment a les comunicacions i a les ciutats properes

⁴ Ens ho recordava enguany la Pepita Salat (la Vilella Alta), entrevistada el 2004 als 75 anys: «De casa meva, que es veu la serra de la Figuera, vèiem saltar les bombes a l'Ebro dels avions, i tant!»

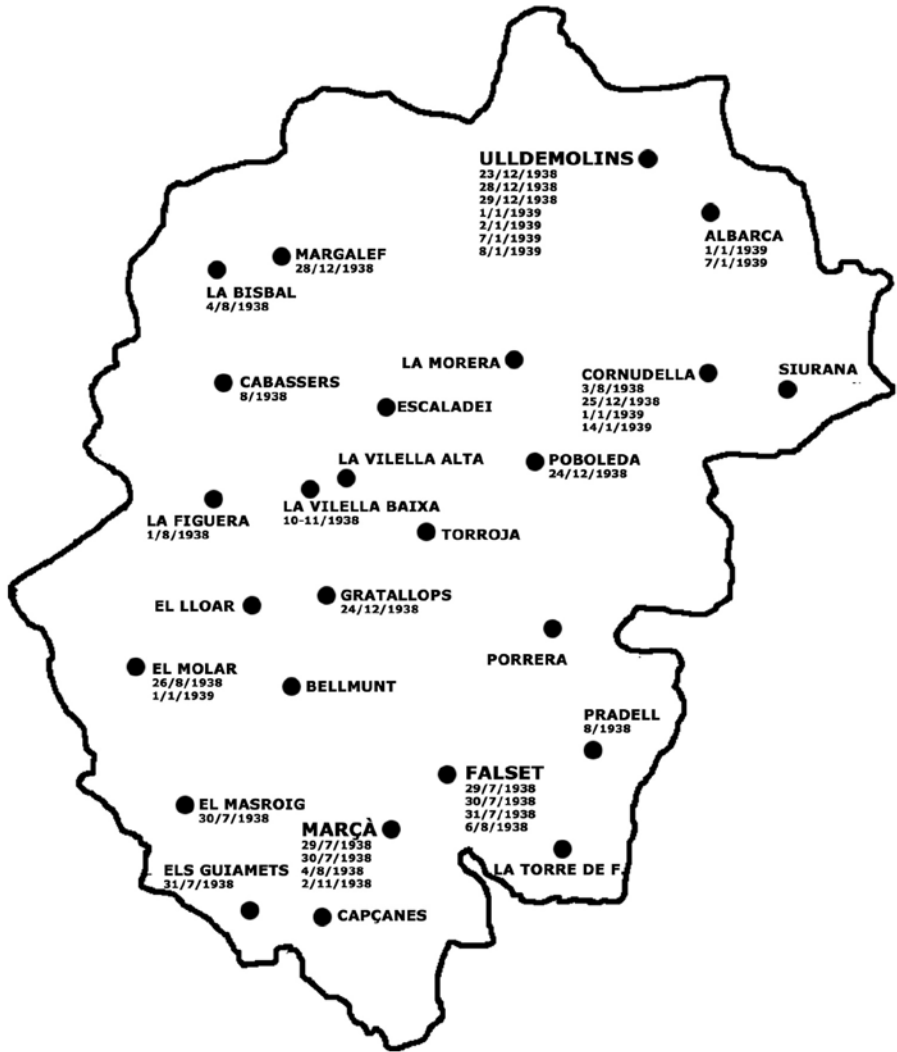
Savoia S-79, bombarder emprat per l'Aviació Legionària italiana i la Hispana de l'exèrcit franquista

a la costa, s'havia incrementat molt, fonamentalment per l'actuació continuada de l'Aviació Legionària italiana amb base a Mallorca. Però també, d'ençà la fi de la batalla de Terol, els avions franquistes, des de bases peninsulars, van començar a actuar amb més freqüència sobre Catalunya. A l'interior, la guerra es vivia amb una certa calma. Reus, tanmateix, era prou proper i les conseqüències dels bombardeigs, ben conegudes. Per a protegir la població dels atacs enemics, en un moment en què encara no existia el radar, calia disposar d'una xarxa d'escoltes i d'observatoris que, des de diferents indrets, pogués avisar del perill imminent. Es van crear punts de vigilància com el de Bellmunt del Priorat, vital, en aquest cas, per a controlar l'aproximació d'aparells enemics des de l'interior vers el Priorat i el Camp de Tarragona i poder avisar del perill imminent les poblacions, que activaven les alarmes.

El primer bombardeig de què tenim notícia a la comarca és sobre Falset, el 8 de juliol de 1938. L'efectuà un avió Tupolev SB2 Katiuska, probablement un aparell capturat als republicans, en un cas clar de reutilització dels aparells capturats a l'enemic.

La nit del 25 de juliol d'aquell any, l'Exèrcit Popular creuà el riu Ebre per diversos punts, i ocupà poblacions riberenques com ara Miravet o Ascó, en direcció cap a Gandesa. Els primers dies de l'ofensiva republicana es visqueren a la rereguarda amb una certa eufòria, ja que les notícies que arribaven del front eren prou favorables.

L'inici de la batalla, tanmateix, suposà una intensificació de l'aviació franquista, amb el bombardeig dels ponts de l'Ebre per tal d'impossibilitar

Poblacions de la comarca on tenim documentats bombardeigs

el pas d'homes i subministraments a l'Exèrcit Popular, però també a la re-
 guarda, especialment sobre aquelles poblacions que constituïen indrets
 claus per al transport de tropes o material cap al front, com per exemple
 Móra, la Torre de l'Espanyol i altres, que patiren diversos bombardeigs.
 Aquella mateixa nit, segons anotà la Defensa Passiva de Reus, un aparell
 va sobrevolar Poboleda i es van sentir fortes explosions, sense concretar
 en quin indret.

Els bombardeigs durant la batalla de l'Ebre

7

El 26 de juliol hi hagué atacs sobre la Ribera d'Ebre i novament el pas d'avions sobre el Priorat. En aquest cas, a Reus només es rebé un avís procedent de Cornudella segons el qual, cap a un quart de quatre de la tarda, s'havia sentit soroll d'avions per la banda est, però sense poder concretar res més. Sabaté esmenta un nou atac sobre el Masroig, així com l'endemà, el 27.⁵

L'endemà tres avions sobrevolaren Falset diverses vegades per observar probablement el moviment de tropes, sense arribar a atacar. Falset era en aquell moment ple de gent, milers de persones, entre soldats que es preparaven per entrar en combat i refugiats civils que fugien del front. Segons Sabaté,⁶ els dies 26 i 27 de juliol havien fet cap a la vila una considerable quantitat de «forces, disposades a l'atac, entre les quals la XIII Brigada Internacional, acampada als afores de la població, al lloc on avui hi ha el poliesportiu». La nit del 28, però, aquestes forces marxaren amb camions de Falset no pas per la carretera general, sinó dirigint-se cap al Masroig, el Molar i la Torre de l'Espanyol.

El 29 de juliol, a les 11 del matí, com tants altres dies, van sonar les alarmes a Reus per la presència d'avions enemics en direcció no determinada. Prop de les dotze, al mateix temps que aquesta es donava per finalitzada —sense conseqüències a la ciutat—, arribava la notícia que la població bombardejada havia estat Falset:

L'alcaldia de Falset ens demana auxili per quant l'aviació enemiga ha bombardejat dit poble. Amb tota urgència surt de Reus nostre equip compost per un grup de Bombers, els doctors Aixelà i Domènech, i dues infermeres, tots ells perteneixents a Defensa Passiva.⁷

No havia passat una hora, quan sonaven novament les alarmes. Els punts d'observació i escolta comunicaven la presència d'avions i des de l'Hospitalet de l'Infant s'albiraven dues formacions de cinc avions trimotors, amb uns quants minuts de diferència, en direcció sud i de nou s'informava:

Aquests aparells acaben de bombardejar Falset on hi han deixat caure un centenar de bombes explosives d'uns 100 quilos, ocasionant uns 25 morts i un centenar de ferits i, a més, la destrucció d'un bon nombre d'edificis. Seguidament ens és comunicat que nostre equip de salvament ja ha arribat a Falset, el qual s'ha posat a actuar, sense sapiguer en aquest moment la sort dels seus components, que hagin pogut tenir en aquest últim bombardeig.

⁵ SABATÉ, Jaume. *Víctimes d'una guerra al Priorat*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 2002, p. 123.

⁶ Ídem, p. 70.

⁷ Per a aquesta i altres referències a l'actuació des de Reus: Arxiu Municipal de Reus. Junta de Defensa Passiva i Actes del Consell Municipal.

8

Els bombarders atacaren a plaer la vila, ja que Falset no disposava de cap tipus de defensa antiaèria. A banda dels morts, hi havia nombrosos ferits, alguns dels quals foren traslladats a l'hospital militar de Tarragona. Entre aquests hi havia militars, àdhuc dos presoners nacionals, un capità i un soldat. Aquest bombardeig del migdia es recull en el comunicat diari de l'exèrcit republicà d'aquell dia:

La aviación extranjera ha actuado hoy con enorme intensidad durante todo el día. A las trece horas de hoy la aviación alemana, en número de diez trimotores "Junkers", arrojó sobre Falset 50 bombas de 100 kilos, que ocasionaron 25 muertos y 60 heridos, todos ellos pertenecientes a la población civil.

Aquella tarda fou igualment agitada, amb albiraments i alarmes continuades. A les dues, des del Masroig s'indicava que se sentia soroll d'avions, i un parell d'hores després s'observava aviació enemiga des de Poboleda. Cap a les quatre de la tarda s'informà que dos avions estaven bombardejant Falset per tercer cop en un dia. Mentrestant, l'equip mèdic que s'havia desplaçat a Falset retornava a Reus després d'acompanyar els ferits a Tarragona. A les set de la tarda, davant les notícies de nous bombardeigs sobre Falset i Marçà, un nou equip de socors marxava des de Reus cap al Priorat:

Tenint en compte la manca d'auxili que en aquelles hores podia tenir Falset, novament hem organitzat un equip de salvament compost per bombers, pel Dr. Ibarz, infermeres i tres ambulàncies, qual equip ha retornat a les 10 hores de la vetlla, portant la informació de que durant els cinc bombardeigs que ha registrat en el dia de avui dit poble, han ocasionat la destrucció de 180 edificis, un centenar de ferits i 40 morts, molts dels quals encara a dita hora continuaven enrunats. A càrrec de l'Ajuntament d'aquell poble s'han organitzat brigades de salvament les quals començaran el seu comés a primeres hores de demà.

La població civil atemorida ha abandonat Falset, escampant-se per les seves rodalies.

La nit d'aquell dia tràgic les alarmes continuaren sonant a Reus i a d'altres poblacions, amb la presència habitual d'hidroavions que volaven sobre la costa, que, aquest cop, bombardejaren l'estació de tren de Cambrils.

TOT A 100 I MÉS

C/ Església, 4- 43360 Cornudella de Montsant
Tel. 977 82 13 87

No sabem quina fou la xifra exacta de morts i ferits a Falset, ni la quantitat d'edificis enrunats o malmesos. Els documents oficials es mouen entre vint-i-cinc i quaranta morts. Sabaté anota catorze noms entre el veïnat. Cal dir, però, que la població era plena de persones forasteres, civils i militars. En un dels atacs l'aviació bombardejà una columna de presoners franquistes i la quantitat de morts és del tot imprecisa.⁸ Quant a la quantitat de ferits, la xifra ho és igualment. Desenes de persones amb fractures que restaren coixes, per sempre o amb mutilacions, com ara una noia que perdé un braç i restà desfigurada. O les que quedaren sordes i alguna, òrfena. La destrossa física fou enorme. Falset fou, amb Ulldemolins, la població de la comarca més afectada per les bombes durant la guerra.

No va ser, però, aquest l'únic bombardeig que patí la vila. El 31 de juliol, a la tarda, l'aviació franquista hi tornà a deixar caure una trentena de bombes. Segons els informes, aquest nou atac només ocasionà dos ferits, potser perquè la població havia fugit en massa del nucli urbà.

Tenim notícies encara d'altres bombardeigs sobre el Priorat durant aquell estiu. L'1 d'agost, el Molar va patir un bombardeig. L'endemà s'informa de «dues esquadretes compostes per 5 junkers cada una, les quals han volat durant uns tres quarts d'hora pel sector Marçà-Falset i últimament han bombardejat extensament l'estació de Marçà ocasionant danys de consideració a la línia, del qual bombardeig han resultat diversos ferits». Dos dies després tornen a ser bombardejades les estacions de Marçà i de Reus.

En el transcurs de la batalla de l'Ebre, els atacs aeris afectaren per primera vegada als pobles de l'entorn de la serra de Montsant. El primer dia del mes, a la tarda, fou atacada la Figuera per l'aviació italiana.⁹ Jaume Sabaté no concreta la data, però en descriu les conseqüències:

Caigueren tres bombes a dins el casc urbà: una a casa dels 'Borràs', on avui hi ha bar, i les altres dues a la part baixa; tot i que no varen explotar, causaren seriosos desperfectes a les cases on es clavaren, ja que les travessaren de dalt a baix.¹⁰

A Cornudella, aquells dies, el Josep tenia 13 anys i treballava al forn.¹¹ La vila era un dels punts neuràlgics d'abastament de l'exèrcit republicà:

⁸ Segons el testimoni de Felip Llorac, entrevistat a Olot el 2008, als 87 anys, la xifra real de morts pot superar força la de les dades oficials. Ell i el seu pare, que va morir aquell dia, formaven part del cos de guàrdies d'assalt i es trobaven custodiant els presoners.

⁹ ARNABAT, Ramon; ÍÑIGUEZ, David. *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i Terres de l'Ebre 1937-1939*. Valls: Cossetània, 2013, p. 495.

¹⁰ SABATÉ, *Op. cit.*, p. 83.

¹¹ Josep M. Català (Cornudella, 1925), entrevistat diverses vegades entre 2011 i el 2018. Li donem les gràcies, també, per haver-nos cedit unes memòries manuscrites que va redactar el 1998.

Un dia d'estiu de 1938, a la nit, recordo que era lluna plena, vaig sentir les primeres bombes llançades amb avió. Explotaren a la solana d'Arbolí i en terrenys del mas de les Moreres. Al forn vaig quedar sol, tots els forners correnen als afores de la vila, per experiència sabien lo que significava. No va passar res. Els meus pares, com gairebé tots els veïns, van anar a passar la nit fora del poble.

Efectivament, és el record de l'acció d'un hidroavió que la nit del 3 d'agost entrà per l'Hospitalet de l'Infant dirigint-se cap al sector de Prades, on bombardejà, segons anotaren els serveis de Defensa Passiva reusencs.¹²

El 4 d'agost fou bombardejada la Bisbal de Falset. Sembla que les bombes cercaven un magatzem de municions en una cova, però van caure sobre el nucli urbà, destruint el campanar de l'església i part de la teulada d'aquesta, a més d'esfondrar algunes cases. Les explosions també van ferir unes dones que rentaven roba al riu de Montsant i van matar dues nenes, una de set anys i una altra de divuit mesos. La seva mare, cremada i greument ferida, fou rescatada d'entre les runes de la casa i atesa a l'hospital que s'havia instal·lat a la cova de Santa Llúcia.¹³ Una

¹² La lluna plena fou el 2 d'agost. Vegeu GORT, Ezequiel; PALOMAR, Salvador. *Viure sota les bombes. Els bombardeigs a Reus 1937-39*. Reus: Ajuntament, 2010, p. 123.

¹³ JACKSON, Angela. *Més enllà del camp de batalla. memòria, història i record d'una cova hospital en la Guerra Civil espanyola*. Valls: Cossetània, 2007, p. 41. Vegeu també JACKSON, A. «La cova hospital de la Bisbal de Falset», a *La Carxana*, núm. 11 (2006), p. 32-42.

neboda de la ferida, Teresina Masip, ens ho explicà tal com es recordava a casa seva:

Lo que m'explicava la meua mare, perquè jo vaig néixer el 44, és que va passar això a la Bisbal, que van bombardejar. Hi havia un camió que portava queviures allí: llenties, fesols, farina..., i la meua tia —la meua mare encara era soltera— estava estenent roba al terrat; una de les nenes estava al llit, amb angines, i l'altra havia recollit de terra i portava amb el davantalet quatre grapats de fesols i llenties. I a l'entrar a casa va ser quan va caure la bomba. Van morir les dos nenes: una em penso que tenia quatre anys i l'altra, sis, o algo així. I la meua tia estava al terrat i va caure al corral de la casa dels veïns. Va quedar malferida. La van haver de pelar a rape, totalment, perquè tenia arestes, ferides, metralla als genolls, tenia tot lo cos ple de senyals. La van atendre a la cova hospital, allà hi havia metges, hi havia infermers. Hi havia un senyor que era practicant, que quasi fins que es va morir hi va haver una amistat. Era de Figueres. Resulta que quan van haver de marxar se la volien emportar, la tia, perquè no estava encara en condicions de quedar-se, i la meua mare, com que era jove allavons, doncs li van ensenyar i la curava.

A la Teresina, encara li van treure un tros de metralla del genoll anys després d'acabada la guerra, però no el record d'aquell agost: el va tenir present fins que es va morir, amb més de noranta anys:

Va ser una de les coses que la tia va tindre com a molt traumàtic, se li va quedar molt la veu de la seva filla, que encara se'n recordava. Diu que es despertava a la cova dient que la nena encara era viva per a ella. Això anys després. Perquè sentia que l'havia cridat i no podia ser.¹⁴

Segons Sabaté, a l'agost fou també atacat el terme de Cabassers: «Una enorme cuina que s'havia instal·lat a les afores del nucli fou bombardejada per un avió franquista; el fet causà enrenou i aldarull.»¹⁵

Durant la batalla de l'Ebre, les actuacions de l'aviació es concentraren sobre les poblacions més properes a la Ribera o, com en el cas de Marçà, que es trobaven en la línia de transport i evacuació de tropes de l'exèrcit republicà. D'altra banda, són prou nombroses les notícies de combats aeris sobre la comarca, amb caiguda d'avions en diversos termes.¹⁶ Encara

¹⁴ Maria Secall Masip, entrevistada el 2008, als 64 anys. En aquest article s'esmenten entrevistes realitzades, principalment, entre el 2004 i el 2016. L'edat dels informants correspon al moment del testimoni concret que s'esmenta, tot i que hi ha persones que hem entrevistat diverses vegades.

¹⁵ SABATÉ, *Op. cit.*, p. 41.

¹⁶ Per a la guerra aèria al Priorat en aquest moment, vegeu, entre altres, GORT, Ezequiel. «Els bombardeigs i la guerra des de l'aire al Priorat». Congrés Internacional La Batalla de l'Ebre. Móra d'Ebre, 2008. GORT, Ezequiel; PALOMAR, Salvador. «Els bombardeigs al Baix Camp i al Priorat durant la batalla

que no fossin objecte de bombardeig, el perill es va palesar arreu.

A la tardor de 1938, en un dia indeterminat, fou bombardejada la Vilella Baixa, tot i que les bombes pràcticament no arribaren a afectar la població. Una encertà el carrer de sota el cementiri i perjudicà lleugerament la cantonada d'una casa, sense més conseqüències. No hi hagué víctimes, però sí un bon ensurt per als veïns de la població. S'explica que els avions cercaven una concentració de camions que havien ocupat la carretera, però que en aquell moment ja havien marxat.¹⁷ La Vilella Baixa comptava amb un refugi antiaeri d'ús militar.

L'ocupació de Catalunya

Amb la retirada de les tropes republicanes de l'Ebre, ben aviat els combats van arribar als pobles de Montsant. El 23 de desembre de 1938, les tropes franquistes van trencar el front des del cap de pont de Seròs i altres indrets, iniciant la campanya que portaria a l'ocupació de tot el territori de Catalunya.

En el cas de Montsant, els combats es van produir a la part sud de la serralada, amb les tropes del cos d'exèrcit marroquí, mentre que les de Navarra arribaven a serra la Llena, després de durs combats a la comarca de les Garrigues. Les serres de Montsant, les muntanyes de Prades i la Mussara formaven una gran barrera que separava dues rutes cabdals de penetració de l'exèrcit invasor cap a Reus i Tarragona. D'una part, la carretera de Falset a Reus, per on marxaven les tropes del general Yagüe; de l'altra, la de les Borges Blanques a Montblanc, on combatien els homes de Gambara i Solchaga.¹⁸

Per a la població no combatent, la primera i greu conseqüència que va suposar la proximitat del front foren els bombardeigs aeris sobre poblacions que fins aleshores no havien patit aquests estralls de la guerra.

Com a pas previ a l'atac, els franquistes es proposen «un ús intens de l'aviació de guerra sobre objectius situats a la rereguarda. No es cerca tant la concentració i precisió dels atacs, com un ús en un sentit extensiu. Menys efectivitat i més objectius coberts. Menys destrucció local, però més repartida pel territori. És clara, i així es mostra a les ordres, la voluntat de buscar l'efecte desmoralitzador sobre les poblacions a rereguarda».¹⁹

de l'Ebre». A: SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (coord.). *La Batalla del Ebro: perspectivas y balances: actas del Congreso Internacional de Historia de la Batalla del Ebro, 70 años después* (Móra d'Ebre, 24-27 de juliol de 2008). Tarragona: Ed. Arola, 2011, p. 29-47. PALOMAR, Salvador. «Els bombardeigs de Falset, el 29 i 30 de juliol de 1938». A: *Lo Violí*, núm. 12 (2011), p. 22-24.

¹⁷ Jaume Sabaté Vellvé (la Vilella Baixa), entrevistat el 2008 als 81 anys.

¹⁸ Els moviments de tropes, els combats a Montsant, els hospitals de sang i l'ocupació dels pobles, seran objecte d'articles posteriors.

¹⁹ LÓPEZ ROVIRA, Carles. *La conquesta de Catalunya: diari d'operacions de l'exèrcit del Nord (desembre de 1938 - febrer 1939)*. Tesi doctoral. Barcelona:

A tots els pobles la memòria de les persones que van viure aquells moments ens parla de la por, de la fugida dels nuclis de població i la dispersió en masos, coves i barraques, a la recerca d'una relativa seguretat, de la convivència i el suport mutu entre les famílies refugiades en un mateix indret, o de les condicions precàries de subsistència i la necessitat d'abastir-se de productes de primera necessitat tornant al poble. Del risc d'anar per camins i trobar-se amb el foc creuat o ser objectiu de metrallament.

En aquest èxode cap a l'exterior, vells, dones i canalla no es van guiar per cap mena d'estratègia. En general, tothom va marxar al lloc que coneixia perquè hi havia treballat la terra. Així, algunes persones —el cas d'Ulldemolins n'és un bon exemple— van restar al mig de la batalla que es lliurava entre els serralls i fondos, de la Llena a Montsant.

Encara no es coneixen prou els cruents combats que hi va haver dalt a la serra Major. En tot cas, aquest pot ser un tema a desenvolupar en un proper article. A tall de resum, cal recordar que, a començaments de 1939, les tropes franquistes anaven conquerint les cotes més altes de la Llena i, amb Margalef i la Bisbal ocupades, miraven d'aproximar-se a la Cogulla, tot i la resistència enèrgica per part de les forces republicanes.

No serà fins al dia de Reis —més concretament, la tarda del 7 de gener— que els franquistes aconseguiran baixar fins al riu de Montsant, i des d'allí ocupar Ulldemolins per a poder continuar avançant cap a Prades. Mentrestant, els combats continuaven amb molta duresa entre les posicions franquistes a la Llena i les republicanes a Montsant. Encara avui es poden observar en diversos indrets de la muntanya els parapets i les posicions de tirador, testimoni d'aquells combats que deixaren centenars de morts.

El 8 de gener, els franquistes arribaven a Albarca, mentre que, per l'altra banda, l'11 ocupaven la Vilella Baixa i s'explica que el 12 van entrar a Cornudella, tot i que, oficialment, la població no es va donar per ocupada fins al dia 15.

Quant als bombardeigs, la nit de Nadal, avions Heinkel He-111 van sobrevolar el Priorat intentant colpejar les concentracions de tropes republicanes.²⁰ És possible que algunes bombes caiguessin sobre Gratallops, segona anota Sabaté.²¹ I Arnabat i Íñiguez expliquen: «Per la seva banda, avions Dornier Do-17 de reconeixement, rastregen la rereguarda republicana, que acaba en un bombardeig a Poboleda.»²²

Departament d'Història Moderna i Contemporània. Facultat de Lletres. Universitat Autònoma de Barcelona, 2010, p. 23. Consultable al portal web «Tesis en Xarxa»: <https://www.tdx.cat/handle/10803/42308> [Consultada el 27/07/2018]. Publicada en versió resumida amb el títol *La conquesta de Catalunya: diari d'operacions de l'exèrcit de Franco*. Barcelona: Editorial Base, 2012.

²⁰ ARNABAT-ÍÑIGUEZ, *Op. cit.*, p. 594.

²¹ SABATÉ, *Op. cit.*, p. 89.

²² ARNABAT-ÍÑIGUEZ, *Op. cit.*, p. 594.

Prèviament a l'ocupació, Margalef fou bombardejat el 28 o el 29 de desembre. Va caure una bomba a ca la Maria del Sord, sense causar estralls ni víctimes. La major part de la població s'havia refugiat a les balmes del terme. Com en altres pobles, bona part dels seus habitants va passar els moments del pas del front refugiada en masets i coves:

Els últims dies vam agafar i ens en vam anar a viure allí, en aquella cova [prop del poble, es veu des de la finestra de casa seva]. Allí vam posar matalassos i flassades, i vam estar allà. I vam veure com bombardejaven. Les poques bombes que van caure aquí d'allà es veia. En una casa de la plaça es va instal·lar la plana major. Potser no van encertar el poble perquè es troba molt enclotat. Quan van passar els avions, no van donar a cap casa. Només ne van tombar una a dalt de tot. Que, per cert, hi havia un capellà amagat, però la nit abans lo van portar en un altre cantó.²³

Van caure bombes davant del poble, dos ne van caure. Però sé que eren els últims dies, perquè nosaltres ja èrem a la cova. Van caure en un tros, per cert, que era nostre. A dalt del poble. Érem a l'altra banda del riu. La major part de la gent del poble es va anar a refugiar a diferents puestos, aquells últims dies hi havia por.²⁴

Ulldemolins, un infern

Ulldemolins fou, sens dubte, la població més castigada pels atacs de l'aviació franquista. El fet que hagués estat un indret d'acampada de tropes durant els mesos anteriors i de trobar-se sobre l'antic camí de Reus a Lleida, una ruta cabdal des de l'interior a la costa, potser ho explica. Tanmateix, els possibles objectius militars existents al poble no justifiquen la intensitat d'uns atacs que, un cop més, s'han d'emmarcar en una estratègia de terror sobre la població.

A hores d'ara tenim dificultats per a fixar, amb exactitud, tant el nombre de bombardeigs com la quantitat de víctimes. Després del primer atac es va produir un èxode massiu dels habitants del poble i els testimonis són confusos. En els dies següents es va produir, com a mínim, un segon bombardeig sobre el nucli urbà. Però també sovintejaven els metrallaments o les bombes que llançaven sobre el terme els avions que perseguien els moviments de les tropes. El control de l'aire per part de l'aviació franquista era, aleshores, quasi absolut. A més, calia afegir-hi els obusos que, procedents de serra la Llena, impactaven per tot el terme. Els últims dies de 1938 i els primers de 1939, la vall d'Ulldemolins fou un veritable infern.

En el seu exhaustiu estudi sobre els bombardeigs a les comarques tarragonines, Arnabat i Íñiguez anoten vuit accions de guerra de l'aviació

²³ Maria Franch (Margalef), entrevistada el 2008 als 77 anys.

²⁴ Rosa Nogué (Margalef), entrevistada el 2008 als 91 anys.

Cal Ramon
«Perevinyes»,
Ulldemolins. La casa
resta enrunada, fins
avui, des dels bombar-
deigs de 1938.

franquista sobre Ulldemolins i el seu terme. No esmenten, però, bombardeigs anteriors al 28 de desembre.

En tot cas, han estat diversos els testimonis que afirmen que hi hagué un atac abans de Nadal, potser el dia 23 o 24. Cal recordar que aquests dies sovintejaren els bombardeigs sobre les poblacions de les Garrigues. A Ulldemolins, les bombes, que fa l'efecte que foren poques, esclataren prop del cementiri —hem de suposar que l'atac venia de la banda de serra la Llena—, però foren suficients per esperonar algunes persones a fugir als afores de la població, a la recerca d'un lloc on sentir-se segurs.

Pels volts de Nadal la proximitat dels bombardeigs era palesa. A l'altre costat de la Llena, els pobles de les Garrigues eren durament castigats.²⁵ La nit de Nadal, segons anotà la Defensa Passiva, van caure bombes a l'oest de Prades.

²⁵ Vegeu RUBIÓ, Josep. *La guerra civil a les Garrigues. De la revolució a l'ocupació franquista*. Lleida: Pagès editors, 2012.

16

El primer bombardeig que impactà en el nucli urbà sembla que fou el matí del 28 de desembre, un atac, fet probablement per un sol bombarder a baixa alçada, que comportà un reguitzell de cases destruïdes i la mort de diverses persones, tant entre la població civil com entre els militars que eren dins el poble i als voltants. L'Antònia Nogués, en les seves memòries, recorda així aquest bombardeig:

El meu germà Joan i jo dormíem a la golfa, dins d'un graner, perquè els llits els ocupaven els soldats. Cap a les vuit del matí tot va ser sentir un avió i l'explosió d'una bomba. Ens pujà de baix una gran polseguera i sentírem la padrina xisclant. Baixàrem corrent a veure què passava. Li havia caigut a sobre la paret del capçal del llit. La duguérem a l'hospital. Tenia una hemorràgia que no podíem aturar. La portàrem a Valls i ja no [en] vàrem saber res fins a finals de gener o més tard. Ens pensàvem que s'havia mort.²⁶

Els records de diverses persones —algunes, aleshores, canalla— mostren la sorpresa i el desconcert que després esdevindrà por:

De dalt de la cova del Corb va sortir la pava, i bom, bom, bom... Recordo que jo tenia una panereta, que la mare m'havia dit: “—Vés a comprar aquí, a cal Roig”, que hi havia la cooperativa, que venien lo pa a la gent. Jo era allí, amb set o vuit dones, al carrer. I amb allò surt la pava i les dones es van amagar cap dins a l'entrada. I jo em vaig quedar a la porta i dic: “—Mira, ara aquell avió ha tirat una boleta”. I una dona de cal Patxon em va dir: “—Ja et fumeran una boleta!” I en sec, bom!, va petar aquí a cal Catalín.²⁷

Les bombes van caure al mig del poble, dels voltants de l'església cap al carrer de les Carnisseries i seguint el carrer Major.

A la casa de quatre pisos que es va fer el Cisquet hi hagué morts, tres o quatre familiars seus i alguns soldats que eren a prop. Els soldats i persones del poble anaren a desenrunar la casa i en salvaren alguns que havien quedat sepultats.²⁸

A Ulldemolins, força testimonis coincideixen a dir que la primera bomba fou la que va caure a casa de Francesc Figueras Serralte, cal Catalín, al carrer Major. Figueras era un històric militant del Partit Comunista de Catalunya —integrat al PSUC el juliol de 1936—, capdavanter del comitè local i amb una destacada actuació en el període revolucionari.

²⁶ NOGUÉS, Antònia. *Els anys que van marcar les nostres vides* (mecanoscrit). Ulldemolins, 2005.

²⁷ Jaume Casas (Ulldemolins), entrevistat el 2007 als 77 anys.

²⁸ NOGUÉS, *Op. cit.*

La destrucció de la seva casa, on hi havia forn de pa i el cafè on es trobava l'esquerra radical del poble, està envoltada d'un punt de llegenda, d'altra banda comuna a diverses poblacions. Hi ha persones que creuen que era el primer objectiu que cercava l'aviació franquista i que, fins i tot, un ulldemolinenc formava part de la tripulació:

La primera bomba, la van tirar a cal Catalín, que era el quefe dels comunistes. Allí, aquest senyor tenia lo cafè, botiga i forn de pa. També en van caure prop de l'iglésia: com que [hi] entraven camions d'ametlla, es pensaven que era algun polvorí, i tot lo voltant de l'iglésia també van caure moltes cases.²⁹

La pràctica totalitat de persones que han recordat aquest episodi coincideixen en aquesta opinió. Més enllà de qui anava dalt de l'avió, és cert que el bombardeig podia tenir objectius planificats i que aquest atac, com el que tindrà lloc pocs dies després, s'acarnissà en el nucli urbà, a diferència d'altres que poden tenir com a objectiu les tropes republicanes a la vall.

A cal Catalín, a conseqüència del bombardeig, hi van morir Francesc Figueras Llorba i dos fills seus, l'Estanislau i la Corona Figueras Serralte. Una altra germana, la Carme, resultà ferida al cap i restà traumatitzada durant tota la seva vida, «fou com si el temps s'hagués aturat per ella».³⁰ Va morir, de gran, a l'Institut Pere Mata de Reus. Alguns veïns del poble recorden que a cal Catalín hi havia uns quants soldats d'intendència, forners, que també hi van morir: «Eren pastissers que pastaven per l'exèrcit, pel front. Després, als de cal Pons també els hi va caure la casa i a cal Mestrecoixo també, tot allò va quedar tot xafat».³¹ I que, com a mínim, un altre soldat va morir a cal Aubarquí i un altre, esventrat, al davant de cal Mestrecoixo:

Lo pare va pujar a ajudar els homes a desenrunar perquè se sentien crits i van poder treure los que estaven colgats. D'aquí van treure la tia Maria inconscient i quan va tornar en si, va preguntar pel Ton, que va quedar baix colgat. Llavors, va tornar a passar l'aviació i, llavors, ells ja s'ho van deixar tot.

Les bombes van fer caure l'ajuntament, di van destruir una part de l'arxiu municipal. La relació total de víctimes de l'atac ha restat, fins ara, en l'oblit. A la documentació municipal no n'hem trobat cap rastre. Dels civils es coneixen els noms pels testimonis dels seus parents. Molts soldats, però, queden en l'anonimat més absolut. Un exemple és el d'Anton Crivillé Anglès. La família sap que va morir i poca cosa més. A la casa hi havia també la seva tia, Maria Ferrer Arrufat. No havien volgut marxar, amb altres membres

²⁹ Maria Toldrà [a.] *Espardenyera* (Ulldemolins), entrevistada el 2002 als 72 anys.

³⁰ Maria Marrasé, de Reus, que ens va facilitar documentació referent a la mort del seu avi, Estanislau Figueres.

³¹ Jaume Casas.

de la família, cap a la cova del Corb, a Montsant. Ella es va salvar perquè es trobava al pis superior i, ferida entre les runes, va poder treure el braç per a demanar auxili. L'Anton era al pis de baix. Els homes que intentaven treure el cos, però, van marxar en sentir que tornaven els avions. El seu germà —aleshores, presoner en un camp de concentració— creu que fou enterrat, uns quants dies després, al cementiri amb altres víctimes dels bombardeigs.

Al poble s'havien bastit alguns refugis de trinxera a l'era del Nebot: «Eren estretes, de més d'un metre de fons i uns cinquanta centímetres d'ample, per poder-se posar dintre com a últim refugi. També n'hi havia a les escoles, on estava l'hospital».³² Malauradament, aquests refugis no foren prou eficients, com ens explica un testimoni:

A cal Cisco Xavo, la mare del Sigfredo Segrià i una filla eren baix al verger. S'estaven en un forat i els hi va caure la bomba i no se n'ha sapigut mai més [res].³³

El nombre de víctimes d'aquesta casa no està clar; una altra persona ens en parla de quatre:

Hi va haver un cas d'aquí del poble quan hi van haver el primer bombardeig: una senyora amb la seva filla i la veïna amb el seu fill. Darrere de la casa del Cisco Xavo tenien un hort, i aquest senyor, quan va veure que bombardejarien, va fer una mena de refugi allà a l'hort. Quan hi va haver aquest bombardeig, van anar cap a aquest refugi. Va ser molt sèrio. Hi va haver diferents morts i cases ensorrades i tot, i d'aquestes quatre persones no se'n va saber mai més res. Suposo que amb els bombardejos van quedar ferides i les van prendre cap algun hospital i allà potser es van morir. Aquell senyor ho va regirar tot i no van trobar res.

Probablement es tractava d'una parella de veïns, de cal Pons, Josep Freixes i Teresa Lladó, que també van morir aquell dia, encara que no se sap on. El bombardeig deixà onze morts civils i un nombre indeterminat de militars, a més de nombrosos ferits. A més de la quantitat, impacta l'oblit de les circumstàncies en què van morir. Són morts perquè van deixar de ser entre els vius, però d'alguns no se sap si van morir d' immediat, si foren evacuats cap a l'hospital, o on són enterrats.

La documentació ens dona algunes pistes, però ens deixa nous interrogants. El 29 de desembre van a l'hospital de Santa Tecla de Tarragona sis ferits de metralla procedents d'Ulldemolins. El registre del cementiri reusenc anota l'enterrament, el 31 de desembre, d'una dona i tres homes, sense identificar, víctimes —ho explicita— del bombardeig d'Ulldemolins.

³² Josep Llurba, de cal Pandello, i Alba Aragonès, de cal Marino (Ulldemolins).

Entrevistats el 2008 als 86 i 83 anys, respectivament.

³³ Jaume Casas, entre altres persones.

De ben segur, van arribar malferits a l'hospital militar, ubicat a l'Institut Pere Mata, junt amb els soldats, sense papers que els identificuessin. Ningú no els coneixia i van morir sense poder dir qui eren. L'única persona que sobreviurà, només un quants dies, serà l'Estanislau de cal Catalín. Ingressat a l'hospital militar, va morir el 6 de gener de 1939. També està enterrat al cementiri de Reus.

Un segon bombardeig que afectà el nucli urbà d'Ulldemolins fou probablement l'1 de gener, però la data resta molt imprecisa en el record ja que la pràctica totalitat dels veïns era, aleshores, fora de la vila.

En aquells dies, alguns veïns tornaven al poble a buscar queviures, roba o estris de primera necessitat, i deixaven les famílies a la muntanya. Per exemple, al pare i a l'oncle de la Ramona els va enxampar aquest segon bombardeig quan arribaven al poble procedent de la garriga:

Quan van arribar al cementiri, van tornar a bombardejar. Els soldats els hi deien sempre que si es trobaven que bombardejaven a prop, lo primer que havien de fer era posar-se a terra i un bastó a la boca. S'hi van trobar davant mateix del cementiri, van deixar els animals i ho van fer.³⁴

Aquest segon bombardeig també agafà la Teresa prop del poble, on havia tornat amb la seva tia:

El dia d'aquell bombardeig, la meva germana i la meva àvia ja eren allà a la Planeta, la cabana de les Obagues. La tia i jo havíem vingut a buscar alguna cosa aquí a casa i quan vam ser fora del poble, pel camí, va ser

³⁴ Ramona Bessó (Ulldemolins), entrevistada el 2008 als 80 anys.

la creu blanca
optiques

f t i

FACIS
EL QUE FACIS,
PER ALS TEUS ULLS
NO TOT S'HI VAL.

COMPRA
LES TEVES
ULLERES AMB
SENY

977 59 57 74 · www.opticalacreublanca.com · info@lacreublanca.com

quan hi va haver aquest gran bombardeig. I ens vam ajeure a terra i, de bombes, no en van caure només al poble, tots els voltants en van quedar també sembrats. Allà a la nostra sort també en va caure. Feien uns clots enormes i on érem la meva tia i jo ens va caure alguna pedreta i terra, però de perill no en vam passar.³⁵

Ramon Arau, soldat de la «lleua del biberó», va viure un bombardeig, probablement aquest, i descriu la visió esgarrifosa que va tenir de la situació:

El poble d'Ulldemolins havia estat molt bombardejat des que va començar l'ofensiva i havia estat abandonat pels habitants, que s'havien refugiat als masos o qui sap on. El cas és que els carrers estaven pràcticament bloquejats per les runes. Una olor característica empudegava l'ambient. Volia creure que era degut a una mula o a algun altre tipus de bestiar mort. No vaig tenir ocasió ni el desig de comprovar-ho, però certament era l'olor de la mort que ja havia conegut a l'Ebre. Caminant per sobre les runes vaig arribar a una placeta on hi havia l'església i un vell edifici que vaig suposar que era l'Ajuntament.³⁶

[...] Vaig voler fugir. Sortir d'aquell lloc que havia deixat de ser un poble per convertir-se en un objectiu militar. L'expansió de l'aire en explotar les bombes empudegava encara més l'ambient. Recordo que vaig caure en córrer entre les runes. Em vaig aixecar, vaig recollir el sarró amb les meves coses i vaig aconseguir arribar a la carretera. El primer tram era com un passeig amb arbres a cantó i cantó [...]. Corria per la carretera tant com podia per allunyar-me del poble. Alguns soldats arrecerats a la cuneta i mig camuflats entre els arbres em cridaven que sortís de la carretera, que no em deixés veure. Vaig arribar a un revolt on s'acabaven els arbres. Al costat de la carretera hi havia un rierol, al fons d'un fort desnivell. Vaig sortir de la carretera i, ja més tranquil, vaig començar a caminar seguint el curs del rierol.³⁷

D'aquest segon bombardeig no ens consten víctimes mortals. Segurament perquè hi havia ben pocs civils al nucli urbà. Però la Teresa recordà un altre mort a les rodalies:

Abans d'arribar a la Planeta hi havia un tros de cal Pere Vinyes; hi havia un senyor gran, que era solter, i com que hi havia aquest gran bombardeig, surt d'allí a prop d'un marge, no sé si tenia una mica de cabaneta, i diu: «—On aneu desgraciades?, que us mataran!» Amb aquestes ve un avió d'aquests petitets, li tira una bomba de mà i el mata. Però nosaltres ja havíem caminat un tros amunt [...]. Potser devien fer un clot a prop

³⁵ Teresa Aran (Ulldemolins), entrevistada —aquest cop— el 2004 als 88 anys.

³⁶ L'ajuntament fou destruït, probablement, en el primer bombardeig. Suposo que fa referència al lloc que havia estat habilitat posteriorment.

³⁷ ARAU, Ramon. *De la utopia al camp de concentració*. Barcelona: Viena edicions, 2014, p. 208-209.

i el devien colgar, perquè amb aquell bombardeig no hi havia ni llei ni raó. Aquell dia vam tenir sort.³⁸

Els primers dies de 1939, les tropes republicanes intenten fer front a un avanç que resulta imparable per la superioritat d'armament. Els atacs de l'aviació amb bombes i metrallaments són constants:

Per aquells camins trobàvem soldats que es veu que quan van veure l'aviació devien marxar tots del poble. I els gossos que quedaven al poble marxaven amb uns ganyols i uns crits horrorosos. Després ja trobàvem algun soldat que tornava.

El 2 de gener, avions procedents de l'interior, deu Savoia S-79 de l'aviació hispana, bombardejaren la carretera entre la Pobla de la Granadella i Ulldemolins, mentre que set Heinkel He-51 realitzaren accions de metrallament i llançament de petites bombes.³⁹ El 7 de gener, les tropes franquistes són a serra la Llena i, baixant al riu, aconsegueixen arribar al nucli urbà d'Ulldemolins a la tarda. Aquell migdia, sis avions bombardegen, cap a les dues del migdia, les posicions republicanes a la «sierra de los Llanos». Caproni Ca-310, bimotors de bombardeig lleuger, actuen a la carretera d'Ulldemolins cap a l'Espluga. I altres aparells, alemanys, ho fan pels voltants de Vilanova de Prades.⁴⁰

En els dies següents els bombardeigs van continuar sobre les posicions republicanes properes al coll d'Albarca i sobre els grups de soldats que travessaven la vall d'Ulldemolins en direcció a Prades. El 8 de gener, a quarts de dotze del migdia, es decretava l'alarma a Tarragona «a causa de deu aparells protegits per caces que evolucionen per Reus, Bellmunt i Ulldemolins, els quals bombardegen aquell sector, sense especificar més, probablement a la recerca de tropes republicanes» i perquè a tres quarts de quatre de la tarda «la Mussara registra al sector est d'Ulldemolins uns 24 aparells amb escorta de caces que bombardegen i metrallen».⁴¹

Entre el 24 de desembre de 1938 i el 8 de gener de 1939 hi ha documentades, pel cap baix, set jornades d'atacs aeris sobre Ulldemolins i el seu entorn.⁴² A més, cal afegir-hi el foc d'artilleria. No costa gaire imaginar el panorama d'horror que es va viure a la vall d'Ulldemolins. L'èxode de la població, com ja s'ha dit, fou total. A la recerca de seguretat, els habitants d'Ulldemolins s'escamparen per coves i corrals a la muntanya,

³⁸ Teresa Aran. La descripció ens fa pensar en l'ús d'aparells lleugers, amb una bona maniobrabilitat, potser Junkers JU-87 Stuka.

³⁹ ARNABAT-ÍÑIGUEZ, *Op. cit.*, p. 617.

⁴⁰ Ídem, p. 627.

⁴¹ Ídem, p. 629.

⁴² Potser cal sumar-hi els efectes que sobre el terme tenien els bombardeigs sobre les poblacions veïnes, com ara Prades o Vilanova de Prades.

pels trossos on tenien cabanes o balmes murades emprades, sobretot, en el moment de la collita de les olives. Només alguns testimonis, a tall d'exemple. N'hi ha que van anar cap a les Garrigues:

Aleshores vàrem haver de decidir on anar. A la cova de la Garriga no hi havia cabana. És sota una roca grandíssima. Buidant-la de sota i fent una paret a la vorera ja teníem aixopluc, amb la roca per teulada. A l'estiu era fresca i a l'hivern, tebiona. Havíem de prendre menjar per uns quants dies i el rebost era buit. Per portar el menjar només teníem el ruquet i era molt vell. Agafàrem mantes per dormir i les coses més necessàries. Per menjar, el poc que hi havia.⁴³

Marxaren grans i petits, sense gaire equipament:

Ens va fer marxar amb els de ca l'oncle Jaume, amb lo meu germà Josep que tenia 10 anys, lo Gervasi, ma germana Teresa, que en tenia nou, i jo, vuit. Ens van dir que anéssim a la cova del Pere Blanch. Nosaltres érem petitets i no ho sabíem, però aquests que eren grans i tenien un tros a la vora ja ho sabien. Vam marxar tots sols cap a la garriga, a peu, i ens van donar una manteta. Tots portàvem una coseta o altra per marxar. Llavors ja van pujar els pares, la tia Brígida, l'Amado, lo padrí, germà del pare. Tota la família. Van pujar amb la somereta i el ruc que teníem, van carregar tot lo que van poder [...]. D'allí on estàvem sentíem com bombardejaven i passaven soldats per allí. També vàiem els avions. A la cova de cal Basté també hi havia gent.⁴⁴

Vam marxar cap a les coves quan van començar a tirar unes bombes d'avís al davant del cementiri, unes finques del Monlleó, només van considerar que era un avís perquè marxéssim. Vam reaccionar de seguida. Nosaltres vam anar cap al front, a les Garrigues, a la cova del Pagès. Hi havia los de cal Pagès, hi vam estar fins que van venir los nacionals. Teníem una mula i un ruc, i encara vam poder carregar, de gana, no en vam patir. Los bombardejos del poble no els vam veure.⁴⁵

D'altres, cap a cabanes del terme:

Primer, ens vam aturar a una cabaneta en direcció a Vilanova de Prades, i hi havia tres famílies del poble [...]. Vàiem les crestes *très bien*, amb lo cel molt clar, i va vindre la pava, una pava enorme, i va bombardejar tot lo poble. I lo pare va dir: “—Casa nostra està per terra, perquè tot estava ple de fum”. A casa nostra, com que hi havia lo padrí i la padrina que no es volien bellugar. Els vam trobar pel riu, els padrins ja pujaven també per amunt. [I van dir:] “—No pateixis, perquè no tenim ni un vidre trencat”. Llavors ens vam estar en aquesta cabaneta.⁴⁶

⁴³ NOGUÉS, *Op. cit.*

⁴⁴ Ramona Bessó.

⁴⁵ Josep Llurba.

⁴⁶ Ceres Domènech.

I n'hi va haver que van marxar cap a Montsant, on les balmes s'ompliren de famílies —«Nosaltres vam ser a la cova de cal Nebot: Los de cal Catarino, cal Blanch, cal Peret...»⁴⁷ que observaven aterrides l'evolució dels combats:

Van bombardejar aquí les vigílies de Nadal i quan arriben les tropes, nosaltres ja érem a les coves de Montsant. Vam estar refugiats, no a la cova del Corb, a la cova Raconera, que és a la part solana de Montsant. Pel grau del Belart pujàvem. A la nit, baixàvem a buscar coses de menjar aquí al poble. Sortiem de la cova Raconera, pujàvem un trosset i érem a la carena que mirava cap aquí baix, i vam veure quan van volar el pont, les forces roges, quan van volar los dos ponts que hi ha a la carretera de Prades. I després, quan van entrar els nacionals, vam sentir des de dalt quan van tocar la campana de l'iglésia i com els pontoners van fer un pont sobre el riu, i ja van passar els primers tancs i els primers camions amb soldats. Tot ho vam veure de dalt del Montsant.⁴⁸

Moltes persones, però, van optar directament per marxar del poble. Com apunta Montserrat Toldrà, «ja a finals de desembre, moltes famílies començaren a fugir cap a Reus, Tarragona i Barcelona, cercant algun familiar o lloc on refugiar-se, però la rapidesa de l'avançada del front els empenyia cap a la frontera amb França».⁴⁹ A finals de 1938, el Jaume Casas havia fet nou anys. Després del primer bombardeig sobre Ulldemolins va fugir del poble, com tants d'altres, amb la seva mare. Es van estar uns quants dies en una cabana propera, sota l'ermita de Sant Antoni, però el perill era massa evident i van optar per fer camí cap a Reus, on tenien parents: «—Vam anar pujant per les obagues fins Albarca, on hi ha una cova en un cingle, mirant cap a Reus, a uns cent metres del poble. D'allí vam marxar cap a Reus.»⁵⁰

De la intensa activitat de l'aviació aquells dies, en són testimoni les anotacions d'Isidre Bachs, un soldat que es trobava excavant trinxeres a l'altra banda de Montsant, entre Torroja i les Vilelles, i que al seu diari de guerra, el 9 de gener, escriu:

Avui ha estat un dia de molta activitat de l'aviació i l'artilleria, han passat setanta o vuitanta avions, el xivato i la pava, tot el dia per sobre nostre, a cada moment havíem d'amargar-nos sota els arbres.

[...] A la posta de sol hi ha un panorama esplèndid, com una visió, amb aquells colors tan bonics. La naturalesa té coses esplèndides!

⁴⁷ Alba Aragonès.

⁴⁸ Teresa Aran.

⁴⁹ TOLDRÀ, Montserrat. *Mig segle d'història d'un poble. Ulldemolins 1900-1950*. Ulldemolins: Ajuntament, 1994. Hortènsia Massip, entrevistada el 2011 als 82 anys, compta una cinquantena de famílies a finals de desembre a Barcelona. També hi havia força veïns de Juncosa.

⁵⁰ Jaume Casas.

En aquest moment passen, molt alt, vint avions que, en rebre els últims raigs de sol, semblen estrelles brillants, són ocells de foc, mengen foc i vomiten metralla.

Segons Toldrà, a Ulldemolins, «a conseqüència dels bombardejos, el poble va perdre moltes cases que s'havien ensorrat i abandonat. Altres es reconstruïren. Segons el cadastre, es van perdre 64 cases». Es diu que el carrer més perjudicat fou el del Sol de la Vila. L'efecte dels bombardeigs sobre la població, doncs, foren devastadors. Tanmateix, les estadístiques oficials, elaborades després de la guerra —publicades el 1941—, només reconeixien dinou cases afectades: cinc de destruïdes i catorze de malmeses. Aquestes estadístiques, però, ocultaren bona part de la devastació.

Albarca, la gent va marxar a Montsant

Quan passaven els avions i tiraven aqueixes bombes i això, anàvem tots cap al refugi.⁵¹

Albarca va comptar, efectivament, amb un refugi antiaeri. Fou l'indret on va passar la nit aquell xiquet d'Ulldemolins, de camí cap a Reus. És una balma sota el cingle de roca que hi ha al vessant sud del poble, sota l'indret on antigament hi hagué el castell. Els homes del poble la van examplar fins a convertir-la en un túnel, amb dues entrades als extrems. La seva ubicació ofereix una raonable protecció.⁵²

El poble havia viscut amb relativa calma fins a finals de 1938. Malgrat el moviment de soldats que hi havia per la carretera, a Albarca —les cases quedaven més amunt del coll, només accessibles pel camí de bast— no s'hi apropava gaire gent. Però el retronar constant de l'artilleria, les primeres bombes sobre la vall d'Ulldemolins i la remor dels combats a serra la Llena, van motivar la fugida de la majoria habitants d'Albarca cap a les coves de Montsant. El Josep Anglès ho recordà així:

Estava a la bassa, al matí. Veig que ve un avió d'Ulldemolins, pla, fins mateix al damunt d'Aubarca. Arribà allí i va a donar el tomb i, quan era de nou damunt d'Ulldemolins, vaig veure que deixava una cosa que baixava i va tornar a marxar cap dins. I, en sec, buuum!, va explotar la primera bomba que va petar per allí. Això va ser vuit o deu dies abans d'entrar els nacionals, abans d'acabar l'any.⁵³

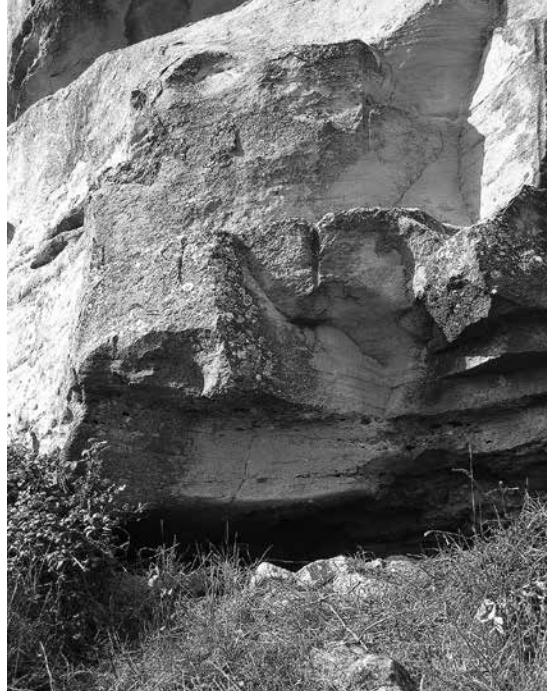
La visió de la vall deuria ser esgarrifosa:

⁵¹ Vicent Selma (Albarca), entrevistat el 2008 als 74 anys.

⁵² Vegeu «El refugi antiaeri d'Albarca», a *La Carxana*, núm. 14 (2009).

⁵³ Josep Anglès, de cal Miet (Albarca), entrevistat el 2008 als 86 anys.

SALVADOR PALOMAR

Balma emprada com a refugi antiaeri. Albarca

Del temps de la guerra, doncs, van començar a tirar bombes al poble i allavons ja vam marxar cap a Montsant, a les coves. La cova que érem naltros érem uns trenta i al costat hi havia los Bonets, els demés, los de la tia Carme... I el pare pujava i baixava amb lo matxo, cap Aubarca i tornava a pujar dalt, perquè la mare es va quedar a baix, que la van fer quedar els principals, los tinents i tots aquestos. I els hi feien menjar a casa [...]. Ja vam veure com queien les bombes a Ulldemolins i encara van dir: “—Mira, ara n’ha caigut una a cal Otxo, l’altre...” Estàvem abans d’arribar a la cova del Serret, allí en un recó que hi havia unes coves fondes, també la del Mano. Hi vam estar set o vuit dies.⁵⁴

Estàvem junts amb los de ca l’Argany. Allà baix, allí on hi ha la bassa ara, a les Coves Fredes [...]. Allí hi havia los de cal Caterí, dos o tres de ca l’Argany. Les noies, que els Argany estaven molt escampats, i nantros.⁵⁵

Quan el poble va ser bombardejat per l’aviació franquista per dues vegades, l’1 de gener de 1939, hi restaven poques persones. Va caure una bomba als Fornets, sense víctimes mortals:

Ne van tirar quatre o cinc, de bombes, aquí al poble. Una va tocar a cal Caramelo i aquí, on hi havia el corral del pastor, hi havia quatre o cinc clots. I aquí la Covassa també.

⁵⁴ Irene Anglès, de cal Miet (Albarca), entrevistada el 1999 als 69 anys.

⁵⁵ Vicent Selma.

També en van caure algunes en unes parades sota cal Tano. Un home vell, de ca l'Argany, que es trobava en una parada al costat del poble es va ajupir al costat de la soca d'un oliver gros. L'explosió d'una bomba el deixà mig cobert de terra, tot ennegrit i amb nombroses ferides, de les quals afortunadament es recuperà. Sembla que un noi va perdre els dits d'una mà i el van portar cap a Reus. Durant el bombardeig, els homes que restaven al poble «se van ficar al davall del cingle d'allí de sota l'ereta, que aquells hòmens se van fer com una mica de cova, on ficar-se dins».

També van caure bombes —no podem precisar en quin moment—, que van obrir grans clots, pels voltants. Sota el poble hi havia posicions d'artilleria de l'exèrcit republicà, objectiu de les bombes enemigues, que van deixar un nombre indeterminat de morts i ferits. El 7 de gener l'aviació franquista atacava les tropes a la carretera de Prades. Albarca fou ocupada el dia 8.

Cornudella

Al Mas del Lluc, dins de l'antic terme d'Albarca, s'instal·là un hospital de sang que acollí soldats ferits, ja des de l'estiu de 1938, i civils víctimes dels bombardeigs.⁵⁶

El terme de la vila ja havia conegut l'efecte de les bombes l'agost de 1938, però el primer bombardeig prop el nucli urbà fou al desembre d'aquell any, pels volts de Nadal, potser el mateix dia 25. Segons el testimoni de Josep Català:

Un home amb uns prismàtics, el Celestino Farré, otejava el firmament per avisar si venia l'aviació. Al final de 1938, els avions dels nacionals van deixar caure unes bombes als afores de la vila i una dins al poble, una casa en ruïnes, al carrer de l'Abeurador, cal Pitxoli, i una veïna ferida. Fou com un avís de que el front de guerra s'acostava.

No va fer falta cap altre avís perquè bona part de la població comencés a marxar cap als masos, les coves properes de Montsant o la Gritella i també cap a l'ermita de Sant Joan del Codolar, «en la qual s'hi va encabir molta gent, sobretot dones i nens, i feien molta vida allí, mentre que en moments de perill anaven a la balma del desert de sant Onofre».⁵⁷

S'ha publicat que hi hagué una víctima mortal com a conseqüència d'aquest bombardeig.⁵⁸ Aquells dies, efectivament, va morir una dona per causa de la

⁵⁶ Vegeu PALOMAR, Salvador. «El mas del Lluc durant la Guerra Civil», a *La Carxana*, núm. 14 (2009) i MARTORELL, Miquel. «A la memòria dels soldats enterrats aquí, morts en una guerra que mai hauria d'haver començat», a *La Tralla*, núm. 3 (2004).

⁵⁷ Vegeu GORT, Ezequiel. *Història de Cornudella de Montsant*. Reus: Fundació d'Història i Art Roger de Belfort, 1994, p. 365-366.

⁵⁸ SOLÉ, Josep M.; VILLARROYA, Joan. *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986, p. 251.

metralla a l'hospital de sang del mas del Lluc, però fou arran del bombardeig que patí el dia 22 de desembre la població de la Granadella, a la veïna comarca de les Garrigues.

La presència d'avions franquistes al cel era constant, encara que a vegades es limitaven a observar la situació de les tropes o a deixar caure propaganda convidant els pobles a la rendició o els soldats a canviar de bàndol.

Per cap d'any, Cornudella va rebre un segon atac:

El dia 31 [de desembre de 1938] o el dia 1 de gener de 1939, a primeres hores de la tarda, bombardejaren novament el poble: una casa enderrocada al carrer de l'Església, a cal Pàmies, i dues al carrer de l'Església. El pànic és total. Els que quedaven se'n van.⁵⁹

Diu Sabaté que també van caure bombes pels voltants de la població i que «a la Venta se'n clavaren dues d'explosives front del mas. Una d'aire comprimit féu uns enormes clots i estralls a l'edifici; i l'altra explotà dins el que fou el forn on es coïa material».⁶⁰ L'atac fou l'1 de gener. Arnabat i Íñiguez documenten la presència d'unitats espanyoles i alemanyes sobre el cel dels pobles del Priorat, el Camp o la Conca. Aquell dia foren atacades les poblacions d'Ulldemolins i Albarca i també van caure bombes sobre el terme d'Alforja.⁶¹

Segons Martorell, «el bombardeig del 1r de gener de 1939 esverà tot el veïnat. Marxaren als masos, els qui encara no ho havien fet. Només quedaren al

⁵⁹ Josep Català.

⁶⁰ SABATÉ, *Op. cit.*, p. 54.

⁶¹ ARNABAT-ÍÑIGUEZ, *Op. cit.*, p. 614-615.

LA MASIA DEL MONTSANT

Casa rural

Habitacions

Menjars

Excursions

Natura i tranquil·litat

Animals de companyia

Plaça del Forn, 32
43360 ALBARCA (Tarragona)
Tels. 616781105 - 627978836
lamasiadelmontsant@hotmail.com
www.lamasiadelmontsant.com
Facebook: la masia del montsant

Coves i masos van servir de refugi a la població. A la fotografia, cova del Tuis, a la vall del riu Siurana

poble, perquè no semblés un mas robat, una colla d'avis valents: el iaio Victori, el iaio Catero, l'Alberto de cal Jaumó...».⁶²

Sabaté coincideix que marxà la major part de les famílies. «Els amos de la Venta fugiren a Siurana, on s'allotjaren a ca la 'Maria Badia', però per més seguretat, feren cap a una cova molt espaiosa, davall de la Trona, on vivia una munió de famílies».⁶³ En el record de Josep Català, «la gent van passar quinze dies fora de casa, escampats pel terme. A la nit venien al poble a buscar tot el que es pot endur-se, menjar principalment», i explica que en l'últim viatge que va fer amb el seu pare i la somera, des del poble fins a la cova dels cingles de Siurana que els aixoplugava, «passant pel pont de l'Íntim, un soldat ens digué: «—Per aquí no passareu més»» mentre col·locaven explosius per dinamitar el pont.

Com en altres poblacions, l'èxode dels habitants de Cornudella fou, doncs, pràcticament total. Les coves, masos i molins prop del riu Siurana, darrere la Gritella, i del riu d'Arbolí, enfilant el coll d'Alforja, s'ompliren de gent, i més si tenim en compte que la serra Major i Albarca, dominant el poble, foren ocupades pels franquistes quan les tropes republicanes resistien encara a la Gritella i a Prades. La població civil va experimentar la proximitat dels combats i les persones refugiades a l'ermita de Sant Joan es van trobar entre dos focs.

La Maria Pàmies vivia al mas del Pinyol, ocupat durant la guerra per comandaments de l'exèrcit republicà, però en començar els bombardeigs marxà amb la família cap a la banda d'Arbolí:

⁶² MARTORELL, Miquel. «Notes a la guerra dels tres anys (1936-1939)», a *XXI Aplec de la sardana*. Cornudella, 1997, p. 26.

⁶³ SABATÉ, *Op. cit.*, p. 54.

Vam anar a refugiar-nos, amb ma cosina, en un mas que li diuen el molí en Racó. Dels ponts de la Venta amb un camí molt fondo. Ens va dir ma cosina: “—Veni, que estareu segurs.” Però allavons tampoc hi estàvem perquè dalt al mas del Vinyes van posar els canons de les bateries i a Montsant també, i quedàvem al mig. Dalt al mas del Vinyes també hi havia que estaven refugiats, però van haver de baixar al molí del Racó, perquè estava ple de soldats.⁶⁴

Cornudella no es considerà oficialment ocupada pels franquistes fins al 15 de gener, el mateix dia que les tropes entraren a Reus i a Tarragona. El dia abans, l'exèrcit republicà havia evacuat els seus soldats des de Montsant pel coll d'Alforja. I, possiblement, aquest dia fou el darrer en què el terme de Cornudella va rebre un atac de l'aviació franquista. La Feliciano Martorell es trobava al mas del Vernet, a tocar del mas del Vinyes, damunt el coll d'Alforja, al terme d'Arbolí. Amb les tropes en retirada, explicava que les bombes van caure sobre la vall —no sobre la carretera— sense tocar afortunadament cap dels masos, on es refugiaven persones de Cornudella: el mas de les Moreres, el molí del Racó, el molí de la Casada, el mas de la Garra...⁶⁵

La campanya d'ocupació de Catalunya per part de l'exèrcit franquista comportà un ús massiu de l'aviació contra poblacions que fins aleshores no havien estat objectiu militar, desfermant el terror entre la població no combatent, que no tenia altra defensa que la fugida fora dels nuclis urbans. Com ens va dir el cornudellenc Josep Català, en una de les entrevistes, el 2016: «Les guerres són dolentes. Això que veieu per la televisió, aquests refugiats de Síria, doncs ho vam passar això.»

⁶⁴ Maria Pàmies, entrevistada a Cornudella el 2016, als 91 anys.

⁶⁵ Segons ens ho ha explicat el seu fill, Josep M. Massip, de la Vilella Alta (2018). El seu padrí, que era al mateix lloc, li comentava que «quan explotava una bomba semblava que cremessin llesques de pa enceses».

PREMSA • REGALS • ESTANC

C/ Loreto, 6
Tel. 977 56 16 55
Ulldemolins (Priorat)

CATALÀNS!

No desitjem la destrucció de Catalunya. Ens dol tant com a vosaltres. Però les operacions de guerra porten la desolació i la mort als teatres d'elles tant mes quan mes obstinada sia la resistència.

I a sort de la vostra Regió està ja tirada. Malgrat tot lo que feu, Catalunya serà lliberada enterament pel nostre Exèrcit en poques setmanes.

A les vostres mans teniu el que les riqueses de les vostres fàbriques i dels vostres camps sien desfetes o sien floreixents.

RENDIU-VOS O PASSEU-VOS

Ens obliguen a portar la guerra a les vostres fèrtils regions. No vos obstineu en una lluita que teniu perduda.

Els que no tingueu les mans tenyides de sang veniu a nosaltres que vos acollirem coralment com als dos cents mil que ja ho han fet.

Veniu a una Espanya lliure en la que regna l'ordre i l'abundància en la que s'ennalteix el treball.

Els que forem adversaris podem donar-nos novament les mans si estan netes.

Recogida dia 28 de Diciembre 1938 en
Cornudella
tirada por la aviación nacional

Enmig de la destrucció de béns i la mort de persones, l'aviació franquista també deixava caure propaganda convidant la població a rendir-se i els soldats a canviar de bàndol.